Archive of SID

کرونا و دین‌داری: چالش‌ها و تحلیل‌ها

محمدجواد چیت‌ساز

عضو هیئت‌علمی پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات اجتماعی جهاد دانشگاهی
j.chitsaz@gmail.com

چکیده

بحران کرونا از یک مسئله پزشکی، بهداشتی و محلی به سرعت تبدیل به مسئله‌ای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و به تعبیری جهانی‌ترین مسئلهٔ بشریت شد. یکی از حوزه‌هایی که امروزه مباحث و مجادلات بسیاری را برانگیخته است، پیامدهای شیوع کووید ۱۹ بر دین و دین‌داران است و مباحث مختلفی را برانگیخته است. این مطالعه با استفاده از نوشته‌ها و تحلیل‌هایی که در این‌باره به رشته تحریر درآمده است، به بررسی چالش‌ها و تحلیل‌هایی که بر اثر شیوع کرونا بر حوزهٔ دین و دین‌داری وارد شده، پرداخته است. تعطیلی مناسک جمعی و اماکن مذهبی، بحث‌برانگیزترین تأثیرات شیوع کرونا بر حیات دینی دین‌داران برشمرده شده است. تعلیق مناسک دینی منجر به طرح دو فرضیه شده است؛ فرضیه‌ای که از بحران عظیمی در حیات دینی ایرانیان سخن به میان آورده است و در مقابل فرضیه‌ای که از بازگشت دین و تقویت دین‌داری سخن به میان آمده است. هر چند نتایج برخی نظرسنجی‌ها حکایت از اهمیت دین نزد دین‌داران در دوران کرونا دارد، قضاوت درباره تأثیر کرونا بر وضعیت دین‌داری ایرانیان را باید به آینده و انجام پیمایش‌های ملی در این مورد واگذار کرد..

واژه‌های کلیدی: دین‌داری، مناسک دینی، اماکن مذهبی و دین در پساکرونا.

www.SID.ir

Archive of SID

مقدمه

ایـن اولین‌بـاری نیسـت کـه جهـان بـا چالـش یـک بیمـاری همه‌گیـر روبـه‌رو اسـت. تاریـخ نشـان می‌دهـد کـه در گذشـته نیـز بیماری‌هایـی از جملـه طاعـون، وبـا، تیفـوس، آنفولانـزای اسـپانیایی، آنفلوانـزای آسـیایی و آنفولانـزای خوکـی، بسـیاری از کشـورهای جهـان را درگیـر کـرده و سـبب مـرگ هـزاران هـزار انسـان در پهنـهٔ ایـن کـره خاکـی شـده اسـت. در تاریـخ ایـران، حـوادث و اتفاقـات زیـادی رخ داده کـه باعـث مرگ‌ومیـر تعـداد زیـادی از مـردم شـده اسـت. از قحطـی و خشک‌سـالی گرفتـه تـا بیماری‌هـای واگیـرداری کـه در منابـع تاریخـی نویسـندگان داخلـی و کسـانی کـه بـه ایـران سـفر کرده‌انـد و خاطراتشـان را در کتـاب سـفرنامه ثبـت کرده‌انـد، بـه وفـور دیـده می‌شـود.

بـه نوشـته برخـی از پژوهشـگران، در فاصلـه سـال‌های ۱۲۳۵ تـا ۱۳۲۰ قمـری کـه بیشـتر دوران قاجـار را شـامل می‌شـود، در هفـت مرحلـه بیمـاری وبـا در ایـران شـیوع یافتـه اسـت و در هـر بـار، تعـداد زیـادی از مـردم را بـه کام مـرگ فـرو بـرده اسـت. سـال ۱۲۳۶ق، وبـا از ناحیـه خلیج‌فـارس، سـال ۱۲۴۴ق و سـال‌های ۱۲۶۱-۱۲۶۳ق از طریـق هنـد و افغانسـتان، وبـا وارد ایـران شـد کـه در سـال ۱۲۶۲ق، جـان ۱۲۰۰۰ نفـر از مـردم تهـران را سـتاند. چنـان کـه وبـای سـال‌های ۱۲۶۷-۱۲۶۹ق حـدود ۱۵۰۰۰ نفـر را در تهـران طعمـه مـرگ کـرد. وبـای سـال ۱۲۸۴ ق از عـراق وارد ایـران شـد و وبـای سـال‌های ۱۳۰۶ و ۱۳۲۰ ق از طریـق عـراق و خلیج‌فـارس بـه ایـران رسـوخ پیـدا کـرد (فلـور، ۱۳۸۶: ۱۶-۱۷). برخـی دیگـر نوشـتند کـه در سـال ۱۲۸۶ق بعـد از قحطـی، شـهر تهـران گرفتـار وبـا شـد. منشـأ آن کاروانـی بـود کـه از مشـهد بـه تهـران بازمی‌گشـت و هیچ‌گونـه پیشـگیری و اقـدام احتیاطـی نسـبت بـه آنهـا انجـام نگرفـت (الگـود، ۱۳۵۲: ۷۳۷-۷۳۸).

بحـران عالمگیـر کرونـا بـه تعبیـری جهانی‌تریـن چالـش بشـری اسـت و پنـج قـاره زمیـن را مبتـلا کـرده اسـت. کرونـا را پدیـده‌ای طبیعـی بدانیـم یـا جهشـی نـادر در طبیعـت، بـلای آسـمانی بـرای تنبیـه بشـریت یـا شـیطانی کـه جوامـع مذهبـی را تهدیـد می‌کنـد، در هـر حـال آمـده اسـت و تـا روزگاری چنـد، مهمـان بشـریت خواهـد بـود. عالم‌گیـر شـدن ایـن ویـروس بـه مهم‌تریـن و اثرگذارتریـن مسـئله جوامـع بشـری تبدیـل شـده اسـت. تأثیرگـذاری شـیوع ویـروس کرونـا بـر تمـام مناسـبات اقتصـادی، سیاسـی، اجتماعـی و فرهنگـی جوامـع بشـری، اجتناب‌ناپذیـر اسـت. در ایـن چنـد ماهـی کـه از شـیوع ویـروس کرونـا می‌گـذرد، تحلیل‌هـای زیـادی دربـاره تأثیـر کرونـا بـر آینـدهٔ جهـان نگاشـته شـده اسـت. از پیامدهـای کرونـا بـر آینـده اقتصـاد جهـان گرفتـه، تـا تأثیـرات کرونـا بـر مؤلفه‌هـای اجتماعـی، فرهنگـی و سیاسـت‌های دولت‌هـا در ایـن زمینه‌هـا تـا برخـی پیامدهـای دیگـر کرونـا.

www.SID.ir

Archive of SID

یکی از حوزه‌هایی که امروزه مباحث و مجادلات بسیاری را برانگیخته است، پیامدهای شیوع کووید ۱۹ بر دین و دین‌داران است. انتشار ویروس کرونا در کشور ما دست‌کم به دو دلیل با مباحث دینی و مذهبی پیوند خورد. یکی از این‌جهت که به هر دلیل، مبدأ شیوع یا تشخیص آن شهر قم بود که شهری مذهبی است و مرکز اصلی‌ترین نهاد مبلغ و مدافع دین در کشور ما، یعنی حوزه‌های علمیه. دلیل دیگر، اظهارنظر روحانیون مشهور و غیر مشهور و مسئول و غیر مسئول درباره بهره‌گیری از طب جدید برای درمان این ویروس، همچنین نوع تصمیم‌گیری مسئولان نهادهای مذهبی درباره برگزاری مراسم دینی به صورت جمعی جهت پیشگیری از شیوع آن است.

اقدام افراد معدودی که تصاویر رفتارهای غیر متعارف خود، از قبیل لیسیدن ضریح را در فضای مجازی منتشر کردند نیز به گفت‌وگو درباره موضوعاتی چون نسبت دین با علم و عقلانیت، یا رابطه دین و خرافه دامن زد. اینگونه مباحث هر چند همواره در طول تاریخ (نه‌تنها درباره اسلام بلکه درباره همه ادیان) مطرح بوده، امروزه به مدد فضای مجازی، شبکه‌های اجتماعی مجازی و ماهواره‌ای، با سرعت و وسعت بیشتری در سطح جامعه منتشر شده است. این نوشته قصد دارد تا با استفاده از نوشته‌ها و تحلیل‌هایی که درباره پیامدهای شیوع کرونا بر دین و اجتماعات دینی نوشته شده است، به بررسی چالش‌هایی که بر اثر شیوع این ویروس بر حوزه دین و دین‌داری وارد شده بپردازد.

سناریوهای محتمل درباره شیوع ویروس کرونا

درباره شیوع ویروس کرونا، سناریوهای مختلفی مطرح است. برخی آن را موضوعی طبیعی، برخی آن را به عامل انسانی و برخی آن را به عوامل ماوراءالطبیعی نسبت می‌دهند. البته نسبت دادن شیوع بیماری به قضا و قدر و نشانهٔ خشم خداوند، سابقه تاریخی داشته است؛ چنان که وقتی وبا در شهر اصفهان شیوع پیدا کرد، برخی تحلیلشان این بود که وبا، نشانه‌ای از خشم خدای متعال از آنهایی است که فرزندان خود را در مدارس مسیحیان ثبت‌نام کردند و تربیت آنها را به مبلغان مسیحی سپردند؛ چون در اصفهان، مسیحیان مدارس داشتند (بورل، ۱۳۹۲: ۱۷). در مشهد می‌گفتند که وبا، علامت نارضایتی خداوند از استخدام مأموران بلژیکی در خدمات پستی و گمرکی است و نباید این کار انجام می‌گرفت. گروه سومی، تحلیلشان این بود که شیوع وبا به سبب این است که برای روشنایی حرم امام رضا به جای شمع و روغن، از لامپ‌های الکتریکی استفاده کردند (بورل، ۱۳۹۲: ۱۵).

www.SID.ir

Archive of SID

۱. سناریوی طبیعی دانستن عامل شیوع: بر اساس این سناریو، کرونا بر اثر سلسلهٔ فعل و انفعالات طبیعی تکاملی و یا کنش و واکنش‌هایی در طبیعت به وجود آمده است.

۲. سناریوی تبیین انسانی: در این سناریو با دو تقریر روبه‌رو هستیم؛ تقریر اول، بیوتروریسم را مطرح می‌کند و در تقریر دوم شیوع ویروس، واکنشی طبیعی به مداخلهٔ بی‌حدوحصر انسان در تخریب محیط‌زیست، گازهای گلخانه‌ای، آلودگی آب‌وهوا و... مطرح شده است.

۳. سناریوی تبیین ماوراءالطبیعی: در این سناریو، این پدیده را واکنش آسمان و عوامل غیبی الهی به کنش‌های نادرست انسانی، گناهان و خطاهای وسیع بشر و تنبیه بشریت توسط عالم غیب عنوان شده است.

بر اساس نتایج موج سوم نظرسنجی کرونا که دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران از ۱۶ تا ۱۹ فروردین ۱۳۹۹ انجام داده است، ۱۲ درصد مردم تهران، خشم و غضب الهی را علت شیوع کرونا در ایران و جهان می‌دانند. ۱۵ درصد، توطئه برخی کشورها و ۲۲ درصد نیز شیوع این ویروس در جهان را پدیده‌ای طبیعی دانسته‌اند. ضعف دولت‌ها در کنترل بیماری و عدم رعایت بهداشت توسط مردم با ۱۷ و ۲۶ درصد، از دیگر دلایل گسترش این ویروس از نظر مردم تهران بوده است (دفتر مطالعات اجتماعی و فرهنگی شهرداری تهران، ۱۳۹۶ الف). در هر حال چه شیوع ویروس کرونا را به عامل طبیعی نسبت دهیم یا آن را به عوامل انسانی یا ماوراءالطبیعی نسبت دهیم، چالش‌هایی برای حوزه دین و دین‌داران ایجاد کرده است که به طور اجمال به آنها می‌پردازیم.

چالش‌های کرونا در حوزهٔ دین و دین‌داری

تعطیلی مناسک جمعی و اجتماعات دینی

مناسک جمعی، بارزترین مجال بروز و ظهور ادیان در دنیای مدرن است. در همه ادیان، مذاهب و فرق، مناسک وجود دارد. بعد مناسکی در کنار بعد اعتقادی، ابعاد اصلی دین‌داری را تشکیل می‌دهد. دین با ایجاد روح جمعی، شور و شوق مذهبی و گسترش احساسات همگانی از طریق مناسک و مراسم جمعی می‌تواند زمینه‌های لازم را برای پیوند میان اعضا و انسجام اجتماعی فراهم آورد. آیین‌های مذهبی، مردم را گرد هم می‌آورد و بدین‌سان پیوند مشترکشان را دوباره تصدیق می‌کند و در نتیجه، همبستگی اجتماعی را تحکیم می‌بخشد (سراج‌زاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۷۳).

همه‌گیر شدن و عالم‌گیری ویروس کرونا باعث تعطیلی مناسک جمعی و

www.SID.ir

Archive of SID

هرگونـه اجتمـاع دینـی شـده اسـت. تعطیلـی نمازهـای جمعـه و جماعـت، لغـو مراسـم اعتـکاف رجبیـه، لغـو مراسـم حـج عمـره، لغـو مراسـم و آیین‌هـای میـلاد و عـزاداری ائمـه و لغـو برگـزاری مراسـم دعاهـای مختلـف بـه صـورت جمعـی در عالم اسـلام و تشـیع، از جمله پیامدهـای همه‌گیـری ویـروس کروناسـت. در دنیـای مسـیحیت نیـز مراسـم عیـد پـاک لغـو یـا بـا تغییـرات برگـزار شـد. در مجمـوع اکثریـت متدینـان در جهـان، اعمـال و مناسـک جمعـی دینـی را کـه سـلامت انسـان را بـه خطـر می‌انـدازد، لغـو و تعطیـل کردنـد.

تعطیلی عبادتگاه‌ها و زیارتگاه‌های دینی

شـیوع ویـروس کرونـا منجـر بـه تعطیلـی فعالیـت مسـاجد، کلیسـاها، کنیسـه‌ها و معابـد و عبادتگاه‌هـای پیـروان ادیـان مختلـف در سراسـر جهـان شـده اسـت. در جهـان اسـلام، لغـو فعالیـت مسـاجد کـه از مهم‌تریـن آنهـا می‌تـوان بـه لغـو مراسـم حـج عمـره، تعطیلـی مسـاجد مهـم در جهـان اسـلام و تعطیلـی آسـتان‌های ائمـه اطهـار در شـهرهای نجـف، کربـلا، کاظمیـن، سـامرا در کشـور عـراق و تعطیلـی آسـتان‌های مقـدس امـام رضـا(ع) در مشـهد، حضـرت معصومـه(س) در قـم، شـاه‌چراغ در شـیراز و حضـرت عبدالعظیـم در شـهر ری از مهم‌تریـن مراکـز زیارتـی در ایـران اشـاره کـرد.

هـر چنـد واکنـش اکثریـت دیـن‌داران و رهبـران دینـی بـه ایـن موضـوع، تأییـد و همراهـی بـا دسـتورات مقامـات بهداشـتی بـوده اسـت، بـا واکنش‌هـای دیگـری نیـز روبـه‌رو بوده‌ایـم کـه مخالفـت خـود را بـا تعطیلـی ایـن امـکان اعـلام نموده‌انـد. در میـان دیـن‌داران مسـلمان شـیعه بـه طـور مثـال بـا واکنـش اولیـه مسـئولان آسـتان مقدسـه حضـرت معصومـه روبـه‌رو بودیـم کـه در واکنـش بـه تعطیلـی حـرم، ایـن آسـتان را دارالشـفا نامیـد و مدعـی شـد کـه سـازه‌های حـرم آنتی‌باکتریـال و نانـو ذرات نقره‌هـای ضریـح، از آلودگـی بـه دور اسـت. در میـان دیـن‌داران نیـز بـا واکنش‌هایـی چـون لیـس زدن ضریـح بـه معنـای بـری بـودن ایـن آسـتان‌ها از آلودگـی و... روبـه‌رو بوده‌ایـم. در میـان دیـن‌داران مسـیحی نیـز بـا واکنش‌هایـی روبـه‌رو بوده‌ایـم. بـه عنـوان مثـال می‌تـوان از رهبـران کلیسـای ارتودوکـس یونانـی نـام بـرد کـه برگـزاری جمع‌هـای هـزاره نقـره و اسـتفاده از یـک قاشـق مشـترک را مجـاز می‌داننـد، زیـرا از نظـر آنهـا جـام مقـدس نمی‌توانـد حامـل بیمـاری باشـد (دیـن آنلایـن، فروردیـن ۱۳۹۹). از ایـن سـنخ رفتارهـا در بیـن پیـروان سـایر ادیـان و فـرق نیـز قابـل مشـاهده اسـت.

چالش‌های اعتقادی

شـاید هیـچ رویـدادی در چنـد دهـه اخیـر، ایـن حجـم از واکنش‌هـای دینـی را بـه خـود ندیـده باشـد. ابتـلای جهانـی بـه ویـروس کرونـا و مرگ‌ومیـر بـالا بـر اثـر ایـن بیمـاری،

www.SID.ir

Archive of SID

پرسش‌ها و انتظارات زیادی را در برابر ادیان و مذاهب قرار داد، اما تکاپوها و حرکت‌های زیادی را از ناحیهٔ مراکز ادیان و پیروان آیین‌ها برانگیخت. با اوج‌گیری شیوع این ویروس و برخی واکنش‌های غیر متعارف برخی دین‌داران، مجادلات در حوزهٔ دین‌پژوهی بالا گرفت. یکی از این مسائل، رابطه علم و دین و تبیین حوزه‌های نفوذ هر یک از این دو مقوله به عنوان یکی از مسائل مهم در عرصه دین‌پژوهی به گوش رسید. این مجادلات در ایران نسبت به سایر کشورها با شدت و حدت بیشتری مطرح شد و اغلب از سوی روشن‌فکران دینی و دین‌پژوهان و صاحب‌نظران دینی مطرح شده است. یکی از دلایلی که این موضوع در ایران با حساسیت بیشتری مطرح شد، واکنش‌های برخی مدعیان طب اسلامی به موضوع شیوع کرونا در کشور بود. بررسی تحلیل‌ها و یادداشت‌ها و سایت پاسخگویی به شبهات دینی نشان می‌دهد که علاوه بر مسئلهٔ رابطه علم و دین، مسائل دیگری همچون توسل، توکل و شفاعت از دیگر موضوعاتی است که مجادلاتی را برانگیخته است.

تعلیق مناسک جمعی دینی و مناسک جایگزین

شیوع ویروس کرونا، مناسک جمعی و به تبع آن، کارکردهایش را معلق کرد؛ ولی جوامع دینی در فقدان مناسک جمعی، جایگزین‌هایی برای اجرای مناسک دینی انتخاب کرده‌اند. استفاده از فضای مجازی و رسانه‌های ارتباط‌جمعی از جمله مهم‌ترین آنها بوده است.

هیئت‌های مجازی

هیئت مجازی به این معنا که گروهی از کاربران با قرار قبلی و به صورت مجازی مراسمی برگزار کنند، پیشتر نیز سابقه داشته است، ولی چندان فراگیر نبوده است. انتشار آنلاین مراسم هیئت که به صورت واقعی و با مشارکت مخاطبان و اعضای هیئت برگزار می‌شده است، نیز قبلاً سابقه داشته است. اتفاقی که در این ایام افتاده است این است که یک هیئت کاملاً به صورت مجازی، برنامه‌های خود را اجرا می‌کند و مخاطبان به جای شرکت فیزیکی در جلسه، شرکت مجازی دارند. در این نوع مراسم، بر اجتماع زمانی به جای اجتماع مکانی تأکید می‌شود. در واقع اجتماع مکانی و زمانی که از ویژگی‌های هیئت‌های مذهبی در دوران پیشاکرونا بود، به اجتماع زمانی در اجتماعات دینی پساکرونا تقلیل یافت.

اجرای مراسم ترحیم مجازی

هر چند اجرای مراسم ختم مجازی مسبوق به سابقه است و حتی به صورت کسب‌وکار درآمده و شرکت‌های چندی به ارائهٔ خدمات مراسم ختم مجازی

www.SID.ir

Archive of SID

می‌پردازنـد، اجـرای ختـم مجـازی بـا واکنش‌هـای از سـوی جامعـه روبـه‌رو بـود و چنـدان مـورد اسـتقبال قـرار نگرفـت؛ به‌ویـژه از سـوی متدینـان و نهادهـای دینـی، حتـی اجـرای ایـن نـوع مراسـم مـورد مذمـت قـرار گرفـت. بـا شـیوع ویـروس کرونـا و عـدم امـکان برگـزاری مراسـم ترحیـم بـه صـورت واقعـی، اجـرای مراسـم ترحیـم مجـازی مـورد اسـتقبال قـرار گرفـت و شـاهد برگـزاری مراسـم ختـم مجـازی از سـوی متدینـان و نهادهـای دینـی هسـتیم. اجـرای مراسـم ختـم مجـازی بـرای متوفیـان و درگذشـتگان کرونایـی از سـوی آسـتان مقـدس حضـرت معصومـه، از جملـه آنهاسـت.

مراسـم ختـم مجـازی هماننـد مراسـم معمـول ترحیم اسـت، بـا این تفـاوت کـه مهمانان در مراسـم ترحیـم از طریـق لینـک دعـوت بـه مراسـم می‌شـوند و بـا کلیـک روی آن وارد مراسـم می‌شـوند و اجـرای مراسـم بـه سـلیقه صاحبـان عزاسـت. شـرکت‌کنندگان در مراسـم نیـز می‌تواننـد پیـام تسـلیت خـود را منتشـر کننـد.

قبـول تـلاوت بخشـی از قـرآن از سـوی خویشـان، بسـتگان، دوسـتان و آشـنایان متوفـی از دیگـر اقداماتـی اسـت کـه در جنـب اجـرای مراسـم ختـم مجـازی اجـرا می‌شـود. شـرکت‌کنندگان در مراسـم ختـم مجـازی بـا هماهنگـی مدیـر شـبکه مجـازی کـه مراسـم در آن شـبکه انجـام می‌شـود، می‌تواننـد تـلاوت بخشـی از قـرآن را متقبـل شـوند. بـه ایـن ترتیـب بسـته بـه تعـداد مشـارکت‌کنندگان، یـک یـا چنـد دوره ختـم قـرآن برگـزار می‌شـود و ثـواب آن بـه روح متوفـی هدیـه می‌شـود. در ایـران، ایـن نـوع مراسـم بیشـتر در بسـتر شـبکه‌های اجتماعـی مجـازی ماننـد واتـس‌آپ و تلگـرام انجـام می‌شـود.

زیارت آنلاین

زیـارت، عملـی عبـادی بـه معنـای حضـور در پیشـگاه پیشـوایان دینـی یـا نـزد قبـور آنـان یـا دیـدار از مکانـی مقـدس یـا محتـرم بـرای اظهـار ارادت و احتـرام و کسـب فیض معنوی اسـت. زیـارت از اعمـال پسـندیدۀ اسـلام بـوده و در طـول تاریـخ، مسـلمانان بـه آن عنایـت و اهتمـام داشـته‌اند. ایـن عمـل عبـادی، نـزد شـیعیان، جایگاهـی ویـژه دارد. بـه دلیـل جایـگاه مهـم زیـارت در فرهنـگ شـیعه، ایـن عمـل از ویژگی‌هـا و نمادهـای شـیعیان بـه شـمار مـی‌رود.

مناسـک زیـارت، عقیـده بـه تقـدس، عقیـده بـه شـفاعت، دلدادگـی، خضـوع، توسـل‌جویی، مناجـات و آرامـش از موضوعـات مرکـزی معنـای زیـارت اسـت (یوسـفی و دیگـران، ۱۳۹۱). زیـارت از راه دور و نایـب شـدن بـرای انجـام زیـارت، از قبـل بـوده و ریشـه در فرهنـگ دینـی دارد و از تأییـدات روایـی برخـوردار اسـت. در سـال‌های اخیـر بـا نفـوذ و گسـترش فضـای مجـازی میـان مـردم، ارائـۀ خدمـات مذهبـی در فضـای مجـازی گسـترش یافتـه و در حـوزه زیـارت نیـز سـرویس‌هایی ماننـد زیـارت آنلایـن و زیـارت مجـازی ارائـه می‌شـود. در زیـارت مجـازی، اماکـن متبرکـه ماننـد تـور مجـازی

www.SID.ir

Archive of SID

شبیه‌سازی شده، تا بازدیدکننده بتواند به قسمت‌های مختلف آن مراجعه نماید و ارتباط قلبی برقرار کند.

هر چند زیارت مجازی در مقایسه با زیارت حضوری با مسائلی همچون نبود حس حضور در فضای معنوی حرم، حضور قلب برای ارتباط و توسل به امام معصوم که موجب شادابی روحی زائر می‌شود و نیز محرومیت از دیدار مؤمنان و زائران در فضایی آکنده از معنویت مواجه است، این نوع زیارت مهم محسوب می‌شود، زیرا می‌تواند زمینه ایجاد علاقه کاربر برای انجام زیارت حضوری را افزایش دهد (جهانگیر، ۱۳۹۱: ۱۶۴)، تلنگری برای ارتباط قلبی با معصوم باشد، یا اطلاعات مفیدی برای افزایش رضایت قبل از انجام زیارت حضوری به کاربر منتقل کند (MacWilliamas, 2002: 317). بررسی سایت آستان‌های مختلف نشان می‌دهد که تقریباً تمامی این سایت‌ها، امکان زیارت آنلاین را برای کاربران خود فراهم ساخته‌اند. علاوه بر این امکان زیارت نیابتی، ابتکار دیگری است که این سایت‌ها برای کاربران فراهم ساخته‌اند. در کنار این امکان می‌بینیم که برخی از امامزاده‌ها و آرامستان‌ها بعد از شیوع کرونا، امکان زیارت آنلاین را برای قبور اموات مدفون در این آستان‌ها و آرامستان‌ها فراهم ساخته‌اند. استفاده از اینستاگرام برای زیارت مجازی کلیساها و همچنین حضور مجازی در مراسم دعا در کشورهایی مانند آلمان و نروژ، رواج جدی پیدا کرده است.

استفاده از رسانه‌های جمعی به‌ویژه تلویزیون

استفاده از تلویزیون برای تبلیغ دینی در ایران بعد از انقلاب اسلامی به طور جدی پیگیری شده و در حال حاضر برنامه‌های مختلفی به منظور گسترش معارف دینی در صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران در حال پخش است. با شیوع کرونا و تعطیلی مناسک جمعی و مراسم و آیین‌های مذهبی در ایران، استفاده از تلویزیون برای پوشش این برنامه مورد توجه قرار گرفت؛ با این تفاوت که قبلاً مراسمی که به صورت جمعی برگزار می‌شد، از تلویزیون پخش می‌شد، ولی در حال و در شرایط شیوع کرونا، این برنامه‌ها به صورت فردی اجرا و از تلویزیون پخش می‌شود.

سنخ‌شناسی مواجهه دین‌داران با شیوع کرونا

بررسی نحوهٔ مواجههٔ دین‌داران با ویروس کرونا نشان می‌دهد که تاکنون دو گرایش اصلی در جامعه مذهبی در قبال خطر شیوع بیماری کرونا بروز یافته است: نخست گرایش بنیادگرای مذهبی؛ در این گرایش، تبعیت از توصیه‌های بهداشتی و عمل به دستورات بهداشتی در صورتی که منجر به عدم برگزاری اجتماعات دینی و تعطیلی

www.SID.ir

Archive of SID

مساجد، کلیساها، کنیسه‌ها و سایر عبادتگاه‌های دینی شود، پذیرفته نیست. دوم، گرایش عقل‌گرای دینی که در عین تأکید بر توسل، دعا و نیایش و استمداد از خدا، به ضرورت تبعیت از توصیه‌های بهداشتی و پزشکی تأکید دارند، حتی اگر منجر به تعطیلی مناسک و اجتماعات دینی شود. در مواجههٔ دین‌داران با این موضوع در بین ادیان الهی و سایر ادیان، این دو گرایش دیده می‌شود. ذکر این نکته ضروری است که سنخ‌شناسی و تعابیر به کار گرفته شده، سنخ‌شناسی و تعابیر دقیقی نیست و ما شاهد دین‌داران مختلف در میانه بنیادگرایی و عقل‌گرایی هستیم.

کرونا و آیندهٔ دین‌داری

پس از شیوع کرونا و تعطیلی مناسک دینی و اماکن مذهبی با دو فرضیه درباره وضعیت دین‌داری در جهان پساکرونا مواجه‌ایم. نخست دیدگاه کسانی که از کاهش نقش اجتماعی دین و گسترش سکولاریسم سخن به میان می‌آورند و دیگری کسانی که از بازگشت دین در جامعه سخن می‌گویند.

الف) کاهش نقش اجتماعی دین و بحران دین‌داری

با همه‌گیر شدن ویروس کرونا و تعطیلی مناسک جمعی همچون نمازهای جماعات و جمعه، برگزار نشدن آیین و مراسم مذهبی، یکی از فرضیه‌هایی که مطرح شد، کاهش نقش اجتماعی دین است و حتی از زوال دین در دوران پساکرونا سخن به میان آمده است. طرفداران این فرضیه با مقایسه تبعات همه‌گیری بیماری‌ها و بحران‌ها در دوره‌های قبل با تبعات همه‌گیری کرونا اعتقاد دارند که تبعات این همه‌گیری، بسیار شدیدتر خواهد بود و اعتقاد دارند که ویروس کرونا در دو سطح به بحران دین‌داری در جامعه ایران دامن زده است: نخست آنکه به روند سکولار شدن عموم جامعه که از دهه‌های پیش آغاز شده است، شتاب بیشتری بخشیده است و دوم آنکه حتی باورهای قشر مذهبی را برای نشاندن بذر سکولاریسم شخم زده است (کمالوند، فروردین ۱۳۹۹).

ب) بازگشت دین به عرصه اجتماع

در این تحلیل با ارائه شواهد بسیاری از جوامع مختلف، چنین ادعا شده است: کرونا، دستِ زمینی‌ترین آدم‌ها را نیز رو به آسمان کرد و نیایش را روی میز درمان گذاشت و نشان داد که دین هنوز هم آخرین پناه انسان، حتی در روزگار مدرن است. کرونا، ویروس دین‌داری را از تجربه‌های حاشیه‌ای به تجربه‌های معمول روزانه تبدیل کرد. این بیماری به جامعهٔ مدرن نشان داد که بسیاری از دین‌پژوهان

www.SID.ir

Archive of SID

دربـاره میـزان سکولاراسـیون و نیـز برگشـت‌ناپذیری دیـن بـه جهـان انسـان‌ها، دچـار زیـاده‌روی شـده‌اند و دنیـای جدیـد بـه انـدازه جهـان سـنت، تجربه‌هـای دینـی را نیـاز دارد. هـر چنـد ایـن دیـن‌داری ممکـن اسـت بـه معنـای پیـروی از نهـاد دیـن و پذیـرش وجـه تاریخـی دیـن نباشـد (صادق‌نیـا، فروردیـن ۱۳۹۹).

نتایـج جدیدتریـن نظرسـنجی مرکـز افکارسـنجی دانشـجویان ایـران (ایسـپا) کـه دربـاره شـیوع ویـروس کرونـا در سـطح ملـی و در تاریـخ ۲۴ تـا ۲۷ فروردیـن ۱۳۹۹ انجـام شـده اسـت، نشـان می‌دهـد کـه در پاسـخ بـه ایـن پرسـش کـه «اهمیـت دیـن و خداونـد در ایـن مـدت شـیوع کرونـا بـرای شـما نسـبت بـه قبـل چـه تغییـری کـرده اسـت؟»، ۴۷ درصـد مـردم ایـران گفته‌انـد کـه اهمیـت دیـن و خـدا در ایـن مـدت برایشـان بیشـتر از قبـل شـده و ۴۸/۴ درصـد نیـز گفته‌انـد کـه از ایـن نظـر تغییـری ایجـاد نشـده اسـت. فقـط ۳/۵ درصـد مـردم گفته‌انـد کـه اهمیـت دیـن و خداونـد برایشـان کمتـر از قبـل شـده اسـت (دفتـر مطالعـات اجتماعـی و فرهنگـی شـهرداری تهـران، ۱۳۹۶ب).

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

چـه شـیوع کرونـا را سـاخته و پرداختـهٔ آزمایشـگاه‌های بشـری بدانیـم و چـه آن را عاملـی طبیعـی و چـه آن را بـه آسـمان‌ها نسـبت دهیـم، بـه هـر حـال آمـده اسـت و ایـن مهمـان ناخوانـده تـا روزگاری چنـد مهمـان بشـریت خواهـد بـود. تأثیـرات شـیوع و عالم‌گیـر شـدن آن بـر مناسـبات اقتصـادی، اجتماعـی، فرهنگـی و سیاسـی بشـریت، انکارناپذیـر اسـت. بـه نظـر می‌رسـد تأثیـرات اقتصـادی ایـن عالم‌گیـری بیشـتر مـورد توجـه بـوده اسـت، ولـی یکـی از حوزه‌هایـی کـه در جهـان و به‌ویـژه در ایـران، توجـه صاحب‌نظـران را بـه خـود جلـب کـرده اسـت، تأثیـرات شـیوع کرونـا بـر دیـن-داری و حیـات دینـی ایرانیـان بـوده اسـت و تحلیل‌هـا و دیدگاه‌هـای مختلفـی را در این‌بـاره برانگیختـه اسـت.

تعطیلـی مناسـک جمعـی و مراسـم مذهبـی، تعطیلـی مسـاجد و آسـتان‌های مقـدس، از بحث‌برانگیزتریـن تأثیـرات شـیوع ویـروس کرونـا بـر حیـات دینـی ایرانیـان ارزیابـی شـده اسـت. بررسـی نحـوهٔ مواجهـهٔ دیـن‌داران بـا تعلیـق مناسـک دینـی نشـان می‌دهـد کـه بـا دو دسـته واکنـش روبـه-رو هسـتیم. اکثریـت دیـن‌داران بـر پیـروی از دسـتورات بهداشـتی، حتـی اگـر منجـر بـه تعطیلـی مناسـک و معابـد شـود، تأکیـد دارنـد. در مقابـل با بخشـی از دیـن‌داران مواجـه هسـتیم کـه بـر مقـدس و عـاری از آلودگـی بـودن اماکـن مذهبـی تأکیـد دارنـد.

در بررسـی رفتـار دیـن‌داران، مشـابهت‌هایی در نحـوهٔ برخـورد بـا موضـوع شـیوع کرونـا در میـان پیـروان ادیـان مختلـف مشـاهده می‌شـود. ایـن مشـابهت هـم در نحـوهٔ مواجهـهٔ پیـروان ادیـان در قبـال تعلیـق مناسـک دیـده می‌شـود و هـم مشـابهت‌های زیـادی

www.SID.ir

Archive of SID

در نحوهٔ استفاده از فضای مجازی در برپایی مناسک دینی در شرایط کرونایی دیده می‌شود. تعلیق مناسک و آیین‌های جمعی دینی به‌ویژه در ایران که برخی مدعی تورم مناسک دینی (محسن حسام مظاهری، کانال تلگرامی دین، فرهنگ، جامعه) در آن هستند، منجر به فرضیه‌ای شده است که در آن از کاهش نقش دین و گسترش سکولاریسم سخن به میان آمده است و چنین ادعا شده است که در صورتی که میزان گسترش و شیوع بیماری و مرگ‌ومیر ناشی از آن و میزان تداوم این بیماری افزایش داشته باشد، با بحران عظیمی در وضعیت دین‌داری در ایران روبه‌رو خواهیم بود. در مقابل این فرضیه، فرضیه‌ای مطرح است که از تقویت موقعیت اجتماعی دین در موقع بحران‌های بزرگ سخن به میان آورده است و مدعی بازگشت دین به عرصه اجتماع است. ذکر این نکته ضروری است که بسیاری از تحلیل‌ها درباره تأثیرات کرونا بر دین‌داری، بیشتر برداشت‌هایی است که حداکثر در حد یک فرضیه مطرح است و تا زمانی که این تحلیل‌ها بر پایه پژوهش تجربی و متکی بر داده‌های معتبر از جامعه نباشد، نباید به عنوان واقعیت جامعهٔ ایرانی تلقی شود.

هر چند داده‌های برخی از نظرسنجی‌های انجام‌شده و برخی شواهد دیگر، مؤیداتی را برای تحلیل دوم فراهم می‌کند، با وجود این برای بررسی تأثیر کرونا بر پایبندی دینی مردم لازم است در آینده شاخص‌های دین‌داری مورد سنجش قرار گرفته، با پیمایش‌های قبلی مورد مقایسه قرار گیرد، تا از این طریق سیر تحولات احتمالی، بهتر بررسی و واکاوی شود.

www.SID.ir

Archive of SID

منابـع

۱. الگود، سیریل (۱۳۵۲). تاریخ پزشکی در ایران. ترجمه محسن جاویدان. تهران: اقبال.

۲. بـورل، آر.ام (۱۳۹۲). همه گیـری وبـا در ایـران در سـال ۱۹۰۴. ترجمـۀ فریـده فـرزی و زهـرا نظـرزاده. فصلنامـه خردنامـه. سـال چهـارم، شـماره ۱۱، صـص ۱- ۲۱.

۳. جهانگیـر، عیسـی (۱۳۹۱). شـیعه در فضـای سـایبر؛ رویکـردی اجتماعـی. قـم: مؤسسـه آموزشـی و پژوهشـی امـام خمینـی.

۴. دفتـر مطالعـات اجتماعـی و فرهنگـی شـهرداری تهـران (۱۶ تـا ۱۹ فروردیـن ۱۳۹۹الـف) نتایـج مـوج سـوم نظرسـنجی کرونـا.

۵. دفتـر مطالعـات اجتماعـی و فرهنگـی شـهرداری تهـران (۱۶ تـا ۱۹ فروردیـن ۱۳۹۹ب) نتایـج مـوج سـوم نظرسـنجی کرونـا.

۶. دیـن آنلایـن (فروردیـن ۱۳۹۹). تعطیلـی ایـن مـکان مقـدس یـا حقـوق مذهبـی افـراد منافـات دارد؛ حکومـت دخالـت نکنـد. قابـل دسـترس در اینترنـت بـه نشـانی:
http://www.dinonline.com/content/16108

۷. سـراج زاده، حسـین؛ جواهـری، فاطمـه و سـمیه ولایتـی خواجـه (۱۳۹۲). دیـن و سـلامت: آزمـون اثـر دینـداری بـر سـلامت در میـان نمونـه ای از دانشـجویان، فصلنامـه جامعـه شناسـی کاربـردی، سـال بیسـت و چهـارم، شـماره ۴۹، صـص ۵۵ - ۷۷.

۸. صادق‌نیـا، مهـراب (فروردیـن ۱۳۹۹). کرونـا دسـت‌های زمینی‌تریـن آدم‌هـا را رو بـه آسـمان کـرد. خبرگـزاری رسـا. قابـل دسـترس در اینترنـت بـه نشـانی:
http://rasanews.ir/fa/news/646541

۹. فلـور، ویلـم (۱۳۸۶). سـلامت مـردم در ایـران قاجـار. ترجمـه دکتـر ایـرج نبی‌پـور. تهـران: مرکـز پژوهش‌هـای سـلامت خلیج‌فـارس.

۱۰. کمالونـد، پیمـان (فروردیـن ۱۳۹۹). در کشـاکش علـم و دیـن از سـتیز تـا کرنـش، بـه دنبـال راهـی بـرای رهایـی، ادیـان نیـوز. قابـل دسـترس در اینترنـت بـه نشـانی: adyannews.com

۱۱. یوسـفی، علـی؛ صدیـق اورعـی، غلامرضا؛ کهنسـال، علیرضا و فهیمـه مکـری‌زاده (۱۳۹۱). مجلـه مطالعات اجتماعـی ایـران. دوره ششـم، شـماره ۳ و ۴ (پیاپـی ۱۹ و ۲۰)، پاییز و زمسـتان، صـص ۱۸۰ - ۱۹۸.

12. MacWilliams, Mark W, (2002). «Virtual Pilgrimages on the Internet, Religion», Vol.32, Issue4: 315-335..

www.SID.ir